

KITEKINTŐ

Joseph Marko

Egyenlőség és különbözőség:

Az etnikai csoportok közötti viszonyok politikai és jogi aspektusai*

I. A nemzeti paradoxon: az etnicitás reneszánsza

Noha Francis Fukuyama már a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása után bejelentette a történelem végét¹, az állam és nemzet közötti összetett viszonyok továbbra is végtelen történetnek bizonyulnak az európai kulturális és politikai kontextusban. A „matrjoska-elv” alapján létrejövő független, szuverén államok kialakulása, a soknemzetiségű kommunista birodalmak összeomlása az etnikai mobilizáció újjászületésén és a nacionalizmus legitimáló erején alapult. Ezért a kommunizmus vége Kelet-Európában és a Szovjetunióban nemcsak a liberalizmust és a demokráciát hozta el, hanem az etnikai érzelmek és politikák újjászületését is. Így a kelet-közép-európai, születőben levő demokráciák² a régi problémával szembesülnek: hogyan kezeljék az Európának ebben a szegletében szétzört etnikai csoportok sokszínűségét.

A nacionalizmus kelet-közép-európai reneszánszának azonban nem szabad elfeledtetnie azokat a komoly nemzetiségi problémákat, amelyekkel a „rég” nyugat-európai nemzetállamok is szembesülnek. Nemzetek közti háborúk és belviszályok nemcsak Azerbajdzsánban, Grúziában, Moldova köztársaságban vagy Bosznia-Hercegovinában fordulnak elő, de Észak-Írországban, Spanyolországban, sőt még Svájcban is. Mégis számos politikai és jogi elemző ez utóbbi országot tekinti az etnikai konfliktusok békés megoldása modelljének.³ Nézetük szerint ezt a modellt kellene exportálni Európa más régióiba is; elképzelhető például egy Vance-Owen terv⁴ Bosznia „kantonizálására”. Ám ahogyan egy angol megfigyelő, Nicholas Gillet fogalmazott⁵, meglehetősen kétséges, hogy a svájci alkotmány exportálható lenne. Amellett, hogy az új Jura kanton megalakítása erőszakkal járt, máig létezik egy irredenta törekvés az úgynevezett Dél-Jura elcsatolására, amely az 1974–75-ös népszavazások eredménye alapján továbbra is Bern fennhatósága alatt áll.⁶ A legfontosabb kérdés ebben a kontextusban azonban az a komparatizisztikai probléma, hogy a svájci modell „sikerének” kulturális és politikai előfeltételei hasonlóak-e az Eu-

* Joseph Marko: *Equality and Difference: Political and Legal Aspects of Ethnic Group Relations*. <http://www.summeracademy.etc-graz.at/preparation/pdf/Equ&Diff.%20doc.pdf>

rópa más régióiban fellelhetőkhöz. Hogy csak kettőt említsünk közülük: a számbeli fölényben levő németajkú lakosság dominancia-törekvésének hiánya a franciákkal szemben, és a Svájc Legfelsőbb Bírósága által „befagyasztott” földrajzi nyelvhatárok. Ezért egyik nyelvi csoport sem fél attól, hogy egy másnyelvű csoport elcsatolná területét. Elmondható-e ez a volt Jugoszláviáról, az egyenlő képviselőket biztosítani hivatott minden alkotmányos mechanizmus ellenére? És mi a helyzet a Kelet-Közép-Európában keveredő etnikai csoportok mozaikjával?

A nyugat- és dél-európai új regionalista törekvések⁷ – amelyek például a skóciai vagy walesi devolúciós törekvésekhez, vagy Olaszország és Spanyolország többé-kevésbé autonóm régiók létrehozása általi sikeres decentralizációjához vezettek – egy nemzeti paradoxon esetei, amennyiben az etnikai mobilizáció konfliktusban áll a nemzetállammal. Az új kód a regionális identitás, a „Heimat” vagy „domovina” eredendő érzése, szemben az etnikailag homogenizáló „nemzet”-tel vagy „la patrie”-val.

Végül még az európai integráció folyamata is felveti a kérdést, hogy milyen intézményes struktúra alkothat valamiféle európai „uniót”.⁸ Ideáltipikusan fogalmazva: létrejöhetne az „Európai Egyesült Államok” mint egy erős központi kormányzattal rendelkező szuper-nemzetállam, amely a meglévő nemzetállamokat decentralizált, nemzeti identitásukat elvesztő adminisztratív egységekké alakítja át. Ez történt a francia történelmi régiókkal „département”-ná való átalakításuk után. Az alternatíva De Gaulle „L’Europe des patries”-ja marad, a különböző politikai és gazdasági szférák valamiféle nemzetfölötti funkcionális integrációjával, míg a politikai folyamatok domináns tényezői a nemzetállamok maradnak a maguk politikai és kulturális örökségével. Az erősen központosított, bürokratikus nemzetállam modellje hasonlóképpen a „nemzetek és nemzetiségek föderációjának” Karl Renner és Otto Bauer osztrák marxista gondolkodók által a huszadik század elején kidolgozott eszméjével áll szemben.⁹ Utóbbiak célja az volt, hogy az 1867-es kiegyezés után a németek és a magyarok által dominált dualista Habsburg-monarchiát a szláv nemzeteket is magában foglaló, nekik egyenlő politikai részvételt biztosító szövetségi állammá alakítsák át. A Habsburg-monarchiának azonban nem sikerült végrehajtania ezt az intézményes reformot, amely a különböző etnikai csoportok viszonylagos autonómiáját és integrációját kívánta volna meg. Az ellentétek békés feloldásának utolsó reménye végül Ferdinánd főherceg 1914-es szarajevói meggyilkolásával foszlott szét. A mai balkáni helyzetre gondolva felvetődik a kérdés: az integrált és békés Európa kilátása ugyanúgy, és ugyanabban a városban fog-e megszűnni a század végén, mint az elején?

II. Államalakítás és nemzetépítés Európában

Amikor a kelet-közép-európai és nyugati nacionalizmusról vagy az európai integráció során létrehozandó igazi európai „identitás” problémájáról beszélünk, felvetődik a kérdés, hogy a nacionalizmusnak mint ideológiának ugyanaz-e a tartalma és formája Európa-szerte. Egy ilyen költői kérdésre természetesen „nem” a válasz.

A nagy német történész, Theodor Schieder az európai nemzetépítés három szakaszát és területét különböztette meg.¹⁰ A nyugat-európai monarchikus abszolutizmus már az első szakaszban lerombolta a feudális „köztes hatalmakat”, és létrehozta a területileg koncentrált és bürokratikus centralizált nemzetállamokat, amelyeket etnikailag semlegesnek tételezett. Ezek történelme azonban – elegendő ha Anglia és Wales történelmére gondolunk¹¹ – egyben a területi terjeszkedés, etnikai elnyomás és asszimiláció történelme is volt. Politikai egység tehát létezett Nyugat-Európában azelőtt is, hogy a nacionalizmus nyelve tömegjelenséggé vált volna. A francia forradalom hatására aztán az „ancien régime” a népszuverenitás eszméjének jegyében demokratizálódott, a politikai hatalom gyakorlását legitimáló elv megváltoztatásával forradalmasítva a politikai berendezkedés belső rendjét. Funkcionális szempontból a különböző politikai és jogi dokumentumokban, mint például az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban, a Francia Emberi és Állampolgári Jogok Nyilatkozatában és a legtöbb alkotmány preambulumban szereplő „nép” nem egyéb, mint egy elvont kategória, vagy a politikai hatalom legitimálásának „megszemélyesítője”, és nem egy „természeti létező.” Figyelembe véve a korabeli Franciaország etnikai heterogenitását – az összlakosság több mint fele nem lévén képes sztenderd francia nyelven kommunikálni, amint azt Gergely apátnak a nemzeti konvent számára készült jelentése kimutatja¹² – mondhatjuk-e, hogy valóban létezett a „peuple français”?

A második szakaszban, a 19. század során a nacionalizmus egészen más szerepet töltött be a különböző közép-európai politikai kontextusokban. Eltérően Nagy-Britanniával vagy Franciaországgal, Közép-Európa nem volt politikailag egységes terület, hanem inkább kis fejedelemségek, régiók és városok konglomerátuma, amelyek vagy a fennálló feudális viszonyok között vívtak egymással dominanciaharcokat, vagy kizárólag gazdasági alapon működtek együtt. Az „egy nemzet – egy állam”¹³ nacionalista eszméje így itt egészen más szerepet töltött be, az egységesítés szerepét az erős nemzetállam létrehozása céljából, a francia modell alapján, ám annak demokratikus következményei nélkül. Ezt példázza a német nemzetállam létrejötte és Olaszország egységesítése. A jogi elvek intézményesítése terén az állam és társadalom elválasztásán és az emberi jogok eszméjén alapuló egyéni szabadság elvéről és a demokratikus berendezkedésről az egységes,

kollektív nemzeti öntudaton alapuló erős unió létrehozásának politikai szükségességére, sőt rögeszméjére tevődött át a hangsúly. Az egyének jogi státusa egy adott, etnikailag meghatározott közösségben való tagságukon alapult. Így az úgynevezett „Volksnation” közép-európai eszméjének alapjává nem az etnikailag semleges és „nyitott” társadalmon alapuló egyéni szabadság és egyetemes emberi jogok francia-amerikai fogalma, hanem a politikai egység és a kollektív identitás váltak.¹⁴ A „zárt” nemzetnek ez a fogalma kizáró jellegű, amennyiben az egyéneket és jogi státusukat a „közös”-nek állított és tulajdonított kollektív tulajdonságok által határozza meg, szemben a csoport-hovatartozásokat az állampolgárság alapján meghaladó etnikai semlegesség francia-amerikai képzetével. A „Volksnation” fogalmában tehát az olyan látszólag „objektív” markerek mint a bőrszín, vallás vagy kulturális örökség döntőek az egyének a közösséghez való tartozása és ezáltal egyenlő elbánásban való részesítése, illetve „mások” kizárása és „másként” való kezelése szempontjából.

A nemzetépítés harmadik, 19. század végi és 20. század eleji, kelet-európai szakaszát strukturálisan meghatározzák a régió többnemzetiségű birodalmi, az Oszmán és az Orosz Birodalmak, illetve a dualista Habsburg-monarchia. Ezekben a többnemzetiségű birodalmakban a kisebb nemzetiségeknek a domináns oroszok, németek és magyarok elleni etnikai mobilizációja először az autonómia különböző formáira, majd a saját nemzetállam megalakítását célzó elszakadásra törekvő politikai mozgalmak formáját öltötte. Az elsődleges politikai cél nem az egyesülés, hanem az elszakadás általi különválás volt. Valamennyi kelet-európai állam, azaz Szerbia, Montenegró, Görögország, Bulgária, Románia, Csehszlovákia és a balti államok elszakadással, az említett birodalmak összeomlása során jöttek létre.

III. A „különbözőség naturalizálása”

Eddig a „nép”, „nemzet” vagy „etnicitás” terminusokat minden további magyarázat nélkül használtam. Amikor „különböző” népekről beszélünk, vagy Bosznia „etnikailag vegyes” területeiről, általában nem reflektálunk a szóhasználatunk mögött rejlő normatív előfeltevésekre. Amennyiben a bőrszín vagy nyelv „különbözősége” nyilvánvalónak tűnik, és az ugyanabban a boszniai faluban élő muzulmánok, horvátok és szerbek „szemmel látható” bizonyítékát képezik a terület etnikai vegyességének, hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy ezek a tények egyszerűen „empirikusak”, sőt valamilyen módon „természeti” adottságok. Ez az a jelenség, amelyet a „különbözőség naturalizálásának” neveznék, egy olyan ismeretelméleti csapdának, amelyet a rasszizmus és a primordiális etnicitás elméletei ideologikus célokból magukban rejtenek.

A „naturalizálás” ideológiai folyamatát a „legnyilvánvalóbban” a mindennapi, azaz az állítólag biológiai alapú rasszizmus illusztrálja.

A biológiai különbségek, mint a bőrszín és öröklött tulajdonságok vizuális tapasztalatának ténye olyan „természeti” tényezőként tűnik fel, amelynek alapján a faj mint kategória határozódik meg. „Természetesként” adódik ezután a következtetés: a természeti különbségek különböző bánásmódot vonnak maguk után. Ezen az alapon a 19. és kora 20. századi rasszista „elméletek” hierarchikus hatalmi viszonyokat legitimáltak a fajok között, ideértve a kizárás valamennyi formáját, a szegregációtól a zsidók, cigányok és homoszexuálisok tömeges kiirtásáig a totalitárius náci rendszer alatt. A társadalomelmélet egy viszonylag új formája, amely azonban szintén a biológiailag meghatározott viselkedés elképzelésén alapul, az etnicitás jelenségére alkalmazott szociobiológia. Pierre van den Berghe szociobiológista megközelítésének axiomatikus kiindulópontja, amelyet ő maga kifejezetten antirasszistának nevez¹⁵, mert tagadja a „faji különbségeket”, nézete szerint „nemcsak minden ember, hanem minden társadalmi állat közös biológiai hajlama arra, hogy előnyben részesítse a rokonokat a nem-rokonokkal szemben.” Az etnicitás *raison d’être*-éje így valamiféle, „általános viselkedésbeli hajlam”-ként értett nepotizmus, amely nem szorul további magyarázatra: „Ösztönösen érezzük, hogy a nepotizmus a dolgok természetes rendje”. (!)¹⁶ Richard Dawkins nyomán van den Berghe már nem egyénekről, hanem „potenciálisan halhatatlan (sic!) génekről” beszél mint a „fajfenntartás alapelemeiről”, amelyek arra prediszponálják „gazdaszervezeteiket”, hogy nepotisztikusan viselkedjenek, „mert előnyben részesítve a nepotizmust, saját fennmaradásuk esélyeit javítják”. Ez az úgynevezett „rokonság-szelekciós elmélet” így szociobiológista választ ad az altruista viselkedésre, amit a klasszikus darwinizmus soha nem tudott megmagyarázni. „A nepotisztikus szervezetek javítják a rokonok életrevalóságát, amelyek nagy valószínűséggel ugyanazokat a nepotista géneket hordozzák. A nepotista gének ezért gyorsabban fognak terjedni, mint azok, amelyek hordozóikat arra programozzák, hogy csak saját közvetlen fennmaradásukkal és szaporodásukkal törődjenek – például mint azok a gének, amelyek arra programozzák hordozóikat, hogyha éhesek, felfalják magányos társaikat... Ez a látszólagos ‘altruizmus’ tehát a saját inkluzív életrevalóságot célzó alapvető gén-önzés.” De ha a populációk közötti genetikai különbözőség „viszonylagos gyakoriság” és nem „abszolút különbség” kérdése, miért léteznek még mindig rokon és nem-rokon gének?¹⁷ A „tézis” szerint minden embernek bizonyos fokig rokonságban kell állnia egymással, míg van den Berghe azt állítja, hogy vagy rokonok, vagy nem. Felfogásában az „eticitás” alapvető funkciója ennek a határnak a megvonása. Am ha „az etnikai határok társadalmilag létrehozottak”, akkor ugyanazzal a lélegzetvétellel nem lehet az etnicitást olyan „végső soron közös eredet”-ként, „mögöttes biológiai alap”-ként meghatározni, amely determinálja a viselkedést, amennyiben „létezik egy általános viselkedésbeli hajlam, az emberi és más

fajoknál egyaránt, hogy olyan mértékben viszonyuljanak pozitívan más szervezetekhez, amilyen mértékben ezek biológiailag rokonságban állnak a cselekvővel. Minél közelebbi a kapcsolat, annál erősebb a preferenciális viselkedés (sic!).¹⁸ Ez az, amiért Berghe általában ingadozik a „valódi”, azaz „fizikai rokonság” értelemben vett biológiai alapú rokonság¹⁹ és a leszármazás fikciója között. Azt a tényt, hogy „sok esetben az etnikumnak tulajdonított közös leszármazás fiktív”,²⁰ azzal a „biologikus kompromisszummal” próbálja megmagyarázni, hogy ezek a fikciók pusztán „kivételek”, amelyek „nem érvénytelenítik az általános kijelentést, hogy az emberi rokonsági rendszerek biológiai rokonságokat tükröznek”²¹. Éppen itt tapinthatunk rá azonban felfogásának ideologikus „természetére”. Ha a fikciók hamisnak bizonyulnak, ezek csak kivételek a szabály alól. A „valóságban” azonban a szimbólumok egyenértékűek a tényekkel, egy állítólagos genetikai meghatározottság alapján immunisakká válnak a kritikával szemben. Amennyiben „a biológiai rokonság az együttműködést vagy konfliktust előrejelző két fő tényező egyike”, míg „a másik a cselekvők közötti tranzakciók ráfordítás-nyereség aránya”,²² van den Berghe olyan „általános elméletet” alkotott, amely bármit vagy semmit sem képes megmagyarázni és előre jelezni: „Bizonyos körülmények között kifizetődő becsapni vagy egyenesen megölni a testvéredet, pl. amikor ő áll közötted és egy akkora mennyiségű erőforrás (örökség, trón) között, amelyért megéri lemondani a nepotizmus előnyeiről. És fordítva, a körülmények rokonságban nem álló ellenségeket szövetségessé alakíthatnak.”²³ Na és? Mindenesetre annak ellenére, hogy „antirasszistának” állítja magát, ez a szocio-biológiai elmélet rendelkezik a „hagyományos” rasszizmus valamennyi elemével: a társadalmi viselkedés biológiai alapú determináltságával és az ezúttal nem az emberi csoportok „naturalizált” egyenlőtlenségén, hanem két géntípuson alapuló barát-ellenség dichotómiával.

A naturalizálás egy másik új formája az úgynevezett „differencialista rasszizmus”²⁴, amelynek axiomatikus előfeltevése az egyenlő elbánást követelő nem biológiai, hanem kulturális alapú determinizmus, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának a Plessy vs. Ferguson ügyben kialakított megfogalmazása szerint: „különálló, de egyenlő”. A francia Nouvelle Droite írásait elemezve Pierre-André Taguieff kimutatta, hogy „differencialista rasszizmusukat... az a kategorikus imperatívusz hatja át, hogy megőrizték a csoport identitását – a leszármazás vagy örökség identitását –, amelyet éppen ‘tisztasága’ tesz szentté. A testek és kultúrák (vagy mentális formák) keveredését mint a legfőbb gonoszt (vagy szégyenfoltot) stigmatizálják, és társadalmi-politikai megnyilvánulásaikban egy kizáró – külön fejlődés és diszkrimináció – és kiirtó – apartheid vagy népirtás – rendszer között ingadoznak... A rasszizmus kifejeződhet a különbözőség elutasításában és felmagasztalásában, illetve a faj, a kultúra, az intellektus, a hagyó-

mány vagy a hit terminusaiban egyaránt. De alapvetően *mixofób*²⁵ (kiemelés az eredetiben). Ez azonban nemcsak a francia Nouvelle Droite felfogása. Elegendő felidéznünk, hogy az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága csak a Loving vs. Virginia eset²⁶ után tekint minden fajgyalázási törvényt alkotmányellenesnek. Az „etnopluralizmus”²⁷ minden „újbeszéde” ellenére a multikulturalizmus²⁸ az a fogalom, amely ellen az Új Jobb minden képviselője harcol, mert a különbözőséghez való „természetes” jogban hisz, amely legitimálja a kizárás valamennyi formáját.

Elméletileg ezek a megfontolások az önrendelkezés két meglehetősen különböző, sőt homlokegyenest ellenkező elgondolását alapozzák meg. Ideáltipikusan fogalmazva: minden azon a két strukturális egységen múlik, amelyeknek funkcionális szempontból kiindulópontként kell szolgálniuk. Az egész emberiség *univerzumáról* van-e szó, amelyből következően „minden ember szabadnak és egyenlőnek születik”, hogy az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat híres univerzalista megfogalmazásával éljünk, vagy a különböző népek és nemzetek *pluriverzumáról*, ami egy teljesen más vonatkozási keretet teremt? Ha a személyiség univerzalista, a felvilágosodás filozófiájából eredő és politikai fogalomként nemcsak a Függetlenségi Nyilatkozatban, de az amerikai alkotmány Emberi Jogokról szóló módosításában is megtalálható fogalma a funkcionális vonatkoztatási pont, akkor az egyenlőség az alapvető mögöttes normatív fogalom. És ha nemcsak a fehér férfiakat, de az afro-amerikaiakat, indiaiakat és nőket is egyenlőképpen szabadoknak gondoljuk el, az önrendelkezési törekvések mind az egyén, mind a csoport szintjén értelmetlenek. Így az önrendelkezés csak komoly egyenlőtlenség fennállása esetén legitimálható mint a kizsákmányolás, diszkrimináció és kizárás alóli felszabadulás, és egy új, egyenlő státus megvalósításának eszköze. Az univerzalista egyenlőség keretein belül ezért az önrendelkezés nem egyéb, mint egy kiegészítő normatív fogalom, és pontosan ez az a megközelítés, amely az ENSZ közgyűlése úgynevezett „Barátságos kapcsolatokról” szóló nyilatkozatában fellelhető²⁹, pozitív normául szolgálva az önrendelkezés mint jogi eszköz számára a nemzetközi jogban. Ám ha a funkcionális vonatkoztatási pont a népek és nemzetek pluriverzumának a német idealista filozófiában gyökerező fogalma, akkor teljesen más eredményekre jutunk. A különböző népek és különböző országok mint politikai egységek „létének” látszólag „természetes rendje” az önrendelkezési törekvéseket legitimizáló formulául szolgál, ahol az önrendelkezés a népek ezen látszólag „természetes” pluriverzumából levezetett, a „különbözőséghez” való „természetes jog”-ként tűnik fel. Amennyiben a különbözőség és egyenlőtlenség azonossága a dolgok „természetes rendje” részének tűnik, az ezen a „naturalista vétségen” alapuló önrendelkezés „elválik” az egyenlőségtől, és „önmagában vett” jognak minősül, amely nem tűnik további igazolásra szorulónak.

A „különbözőség naturalizálásának” ugyanezen jellemzőivel találkozunk az úgynevezett „primordiális” etnicitás-elméletekben, amelyek az „eticitást” az emberek „eredendő”, szubsztanciális tulajdonságának tekintik, az „etnikai csoportokat” pedig ennek megfelelően az államok örökévaló „alapjának és magjának”.³⁰ Ugyanez áll a „civilizációk szükségesszerű konfliktusa” mint a nemzetközi kapcsolatok új paradigmája legújabb, huntingtoni elméletére.³¹ Kiindulópontként Huntington megalkotja a „civilizáció” kategóriáját mint a pluriverzalista keret vonatkoztatási pontjaként szolgáló nép vagy nemzet funkcionális megfelelőjét: „Az arabok, kínaiak vagy nyugatiak azonban nem részei egyetlen tágabb kulturális egységnek sem: ők civilizációkat alkotnak. A civilizáció így az emberek legmagasabb szintű kulturális szerveződése és kulturális identitásuk legmagasabb szintje, leszámítva azt, amely az embereket más fajoktól megkülönbözteti.” Noha ez a „realista” megközelítés kategorikusan tagadja az emberiség lehetőségét még funkcionális vonatkoztatási pontként is, a fogalom önmagában még nem lenne problematikus. A „különbözőség naturalizálása” azonban éppen azon a ponton kezdődik el, amikor Huntington szembeállítja a civilizációkat, minthogyha létezne egy „mi vs. ők” „természetes” viszony³², és így a konfliktus a civilizációk közötti alapvető viselkedésmintaként tűnik fel. Az elgondolás mögöttes esszencializmusa Huntingtonnak abban a meggyőződésében érhető tetten, hogy alapvető különbség van az ideológiai és osztálykonfliktusok, valamint az etnikai konfliktusok között. „Az ideológiai és osztálykonfliktusokban a kulcskérdés az volt: ‘Melyik oldalon állsz?’, és az emberek választhattak, választottak és váltottak is pártállást. A civilizációk közötti konfliktusokban azonban az a kérdés: ‘Mi vagy?’ Ez egy *adottság, amelyen nem lehet változtatni.*”³³ (kiemelés tőlem – J.M.)

De vajon mindezek a látható tulajdonságok, mint a bőrszín biológiailag meghatározott különbözősége, vagy a különböző népek és nemzetek pluriverzuma olyan nyilvánvalóan „természetesek”-e, mint ahogy első látásra tűnnek?

Amikor a nemzet, „Volk” vagy etnicitás terminusait úgynevezett objektív kritériumok, például „közös” nyelv, történelem, kultúra vagy vallás alapján próbáljuk meghatározni, mindig találunk közös nyelvük ellenére „különböző” embereket, mint a szerbek és horvátok, az angolok és amerikaiak, vagy olyan népeket, amelyek, óvatosan fogalmazva, különböző nyelveket beszélnek, de egy nemzetet alkotnak, mint a svájciak. Mi egyéb akkor a nemzet, mint az embereknek az együttélésre vonatkozó akarata, vagy, ahogyan Ernest Renan fogalmazott, „le plebiscite de tous les jours”? A nemzetnek ez az úgynevezett szubjektív meghatározása nyilvánvalóvá teszi, hogy a nemzet vagy „Volk” nem egy adott területen élő kollektív „lény”, hanem egy bizonyos viselkedéstípust leíró terminus.

Az együttműködés és konfliktus képezik tehát azokat az alapvető viselkedésmintákat, amelyek közül szinte mindennap választanunk kell a különböző helyzetekben. Azonban számos ideológia megpróbálja az emberi, és különösen a csoportviselkedést az alternatíva egyik felére szűkíteni. Ilyen egyoldalú redukcionizmussal találkozunk a marxista „Klassenkampf” elméletében vagy rasszista változatában, az osztrák politológus, Ludwig Gumplowicz „Rassenkampf” elgondolásában. És hosszú idővel Samuel Huntington előtt a népet államtudós, Carl Schmitt volt az, aki a „politika lényegét”, ahogyan ő nevezte, a „Freund und Feind”, azaz barát és ellenség antropológiai kettősségében próbálta megragadni.³⁴ Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a különböző szocialista-anarchista elméletirők nagyjából ugyanezt teszik, amikor a viselkedés másik ideáltípusát, az együttműködést vagy szolidaritást „naturalizálják”, mintha ez a társadalom „természetes rendje”-ből fakadna.

Ahogy ezekből a példákból kiviláglik, a „különbözőség naturalizálása” szinte elkerülhetetlenül a biológiailag vagy kulturálisan meghatározott társadalmi és politikai viselkedés fogalmához vezet. Ám amint azt már Schiedernek az európai nemzetépítésekről alkotott klasszikus modelljében is láttuk, ezekre a jelenségekre az ontológiai esszenciák keresése helyett a személyi szabadság és kollektív egység dialektikája, a bennfoglalás/kizárás normatív kettőssége és a politikai funkciók elemzése szolgálnak magyarázattal. Önmagában a bőrszín természetesen objektív, sőt természeti tényező. De az elsősorban és mindenekelőtt normatív döntés kérdése, hogy éppen ennek a tényezőnek tulajdonítunk-e jelentőséget a társadalmi és politikai viselkedésben. Ha a népeket és nemzeteket úgynevezett objektív kulturális jegyek – mint a nyelv vagy felekezeti hovatartozás – alapján próbáljuk meghatározni, először is el kell döntenünk, hogy ezek közül melyeknek kell bizonyos számú ember „közös” vonásának lennie, akik így egy absztrakt „egységet”, kategóriát képeznek, és nem egy szociológiai értelemben vett csoportot. Az tehát, hogy az emberek közös tulajdonságai az azonos-ság/különbözőség bináris rendszerében egy nemzetet vagy „Volk”-ot alkotnak, normatív elgondolás, és nem pusztán empirikus tény. A „közös” tulajdonságokon alapuló állítólagos azonosság tehát nem más, mint az egyenlőség normatív fogalma, azzal a követelménnyel társulva, hogy az „ugyanolyan” tulajdonságokkal, „közös” nyelvvel, vallással vagy állampolgársággal rendelkező embereket egyenlőkként kezeljék. Az etnicitás így nem az emberek, népek vagy területek inherens, természeti tulajdonsága, hanem egy társadalmilag, a bennfoglalás vagy kizárás politikai funkciójával felépített valóság. A nacionalizmus mint ideológia politikai funkciója éppen az, hogy meghaladja a politikai berendezkedés társadalmi felépítésének ezen normatív előfeltételeit. Természettől fogva adott tulajdonságok tételezésével elrejtje az „egység” társadalmi és politikai konstruáltságát, a bennfogra-

lásra vagy kizárásra vonatkozó normatív döntéseket és a hatalom legitimizálásának módjait, és ezáltal hatástalanítja a valóság társadalmi felépítésének mindezeket a normatív következményeit érő állandó kritikákat. Ameddig az azonosság/különbözőség kettőssége nem alakul át az azonosság-egyenlőség-különbözőség hármassá, a bináris kód legitimálja a „különböző” emberek különböző, azaz egyenlőtlen elbánásban való részesítését. Csak amikor feladjuk a társadalmi és politikai viselkedés lényegi vagy természeti meghatározottságába vetett hitünket, és nem tévesztjük össze az azonosságot az egyenlőséggel, akkor kerülhetünk közel legalább elméleti lehetőségéhez annak, hogy a különbözőség alapján keressük az egyenlőség intézményes biztosítékait, ami a konstruktív alkotmányépítés „lényegi” feladata.

IV. Konfliktus vagy együttműködés? A csoportkezelés ideáltípusai

A fenti megfontolások a csoportközi viszonyok olyan tipológiájának alapjaként szolgálnak, amely az egység/különbözőség ismeretelméleti, és az egyenlőség/egyenlőtlenség normatív bináris kódja alapján próbálja megmagyarázni az etnikai csoportok közötti viszonyok formáit.

	Egyenlőség	Egyenlőtlenség
Egység	Integráció	Asszimiláció
Különbözőség	Autonómia	Szegregáció

1. a) A szegregáció végbemehet egy adott államon vagy társadalmon belül, egy közösségből való kizárással. Noha az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a „különálló, de egyenlő” doktrínát állította fel a Plessy vs. Ferguson ügyben mint legitimizáló formulát, az egyenlőség mint érték nem választható el a nyitott társadalmi struktúráktól és intézményektől. Vagy megfordítva: a szegregáció azon a következtetésen alapul, hogy a ti-csoporttal szembeni különbözőség, amely egyben a mi-csoport identitását képezi, csak a ti-csoport szervezett kizárásával tartható fenn. Ez azonban azt az értéktételeket implikálja, hogy a mások egyenlőtlenek, és emiatt nem szükséges őket befogadni. Még a kisebbségek kultúráját azok „lényegi” különbözősége miatt fenntartani akaró „paternalista pluralizmus” is egy olyan mögöttes tolerancia-értéktételezést kifejező, amely alacsonyabbrendűként³⁵ való megítéléseket feltételez. Különösen az őshonos lakosságokat szokták rezervátumokban megőrzendőnek tekinteni, „teljesen különböző” kultúrájuk miatti állítólagos képtelenségüknél fogva arra, hogy a többséggel egy társadalmi és politikai egységet alkossanak. Így az indiánokat³⁶ és az inuitokat nem fogadják el beszédpartnerekként a kisebbség és a többség által együtt belakott egyetlen társadalmi „világ” építésében.³⁷

A hatalmi viszonyokon alapuló szegregáció azonban nemcsak a domináns többségek problémája. Ha az autonómia-törekvések valamiféle „ellenzéki nacionalizmuson” alapulnak, minden valószínűség szerint a kisebbségen belüli kisebbségek gettósításának és szegregációjának tendenciájához vezetnek, a „fordított diszkrimináció” és a kisebbségen belüli kisebbségek védelmének valamennyi nehézségével, amint azt a bennszülött indiánok, a québeci harmadik nyelvű csoportok vagy a kelet-európai romák példái mutatják.

1. b) A szegregáció elvezethet az adott államból vagy társadalomból való kizáráshoz is a területükről való kiutasítással, azaz mai, nyilvánvaló rasszista felhangokkal terhes néven „etnikai tisztogatással”. Ez nem a huszadik század társadalmi találmánya. A zsidóellenes pogromok vagy a protestáns és katolikus lakosságok cseréje a „cuius regio, eius religio” elve alapján hosszú történelmi múltra tekint vissza.

2. Az asszimiláció a „másik” tagadásának egy módja, mert az etnikai csoportoknak fel kell adniuk sajátos kulturális és/vagy politikai viselkedésmódjukat ahhoz, hogy egyenlőkként kezeljék őket. A domináns többség kulturális normáit igen gyakran „semleges” vagy „univerzális” standardoknak kiáltják ki, amint Martha Minow rámutatott: „Ha az egyenlőséghez azonosnak kell lenni, a különbözőség az egyenlőtlenességgel vagy egyenesen a devianciával egyenlő. De minden deviancia-minősítésnek valamilyen állítólagos normalitás szempontjából kell megfogalmazódnia: az egyenlő pozíció feltételezi az ellentétes pozíciót, amelynek alapján a viszony meghatározható – és ez nem egy egyenlőség–egyenlőtlenégi viszony, hanem egy felsőbbrendű–alsóbbrendűségi.”³⁸ Ezért a politikai és jogi egyenlőség ára a kulturális identitás elvesztése. Az etnikai csoportoknak egyazon kollektív identitásban megnyilvánuló külön léte megszűnik. Sőt: ha a domináns többség visszautasítja az asszimilációt, a „megkeresztelés” funkcionális megfelelőjét, akkor akár rasszizmusról is beszélhetünk.

3. Ezért csak az autonómia és az integráció teszik lehetővé az egyenlőségnek a különbözőség elismerésén alapuló intézményesítését, és ezáltal egy valódi „pluralista” megközelítést. Ekkor, ahogy Martha Minow fogalmazott, a különböző kultúrák és különböző viselkedésmódok többé nem minősülnek egy meg nem fogalmazott normához képest „deviánsnak”³⁹ az etnikai többség szemében, hanem legitim célokat képeznek. A különbözőség elismerése tehát szükségszerű előfeltétele a csoportképződésnek, és ugyanakkor megkívánja valamilyen fokú autonómia intézményesítését. Az autonómia és integráció politikáját azonban finom egyensúlyban kell tartani, mert, mint fentebb rámutattunk, folyamatosan fennáll az etnikai csoportok asszimilálásának és gettósításának veszélye.

Az autonómia és integráció tehát a különböző etnikai csoportok, valamint az etnikailag pluralista társadalmi és politikai rendszerek fenntartásának funkcionális előfeltételei. Ezt a felfogást meg kell különböztetnünk a pluralista olvasztótégely-, valamint a hegemonikus és/vagy imperialista elméletektől. Elméletileg nem lehet megmondani, hogy melyik modell szolgálja a legjobban a konfliktusmegoldást. Az etno-nacionalizmusok újjáéledésének fájdalmas tapasztalata Kelet-Európában, valamint a kelta peremvidéken beszédes bizonyítéka annak, hogy a nemzeti érzelmek elnyomása a proletár internacionalizmus vagy a többségi uralom nevében egyaránt az ellenkező eredményekhez vezet. Ami hátramarad, az egyrészt az amerikai megoldás, amely a bevándorlókat nemzeti és politikai szinten beolvasztja a WASP mintába, miközben közösségi szinten megtarthatják népi kultúrájukat és csoportviselkedésüket. Így „little Italy” és „Chinatown” nem minősül ellentmondásnak az „első új nemzet” (S. M. Lipset) számára. A jó vagy rossz szándékú gerrymandering, vagy a kisebbségeket segítő állami és jogi megkülönböztetések az élet más területein azonban az amerikai társadalmat fenyegetőknek tűnnek, mint amelyek, ahogyan nemrégiben O’Connor bíró a Shaw vs. Reno ügyben fogalmazott, az ország balkanizálódásával fenyegetnek.⁴⁰

Az etnikai konfliktusok jogi intézményesítése, összekapcsolva a társuláson alapuló demokrácia fogalmával, a konfliktusmegoldás másik modellje. Ez, az autonómiát és integrációt a különbözőség és egyenlőség funkcionális követelményeinek tekintő modell azon az előfeltevésen alapul, hogy ezeknek a funkcióknak a megvalósítása fogja a leginkább segíteni az etnikai konfliktusok kezelését a mélyen megosztott társadalmakban. Milyen jogi eszközök látják el az autonómia és integráció funkcióit? Az alapvető egyéni emberi jogok, mint az anyanyelvhasználathoz való jog, illetve a csoportok jogai a politikai folyamatokban való egyenlő részvételhez és képviselthez mint ideáltípusok között az egyéni, illetve „kollektív” vagy csoportjogoknak számos formáját találjuk.

V. Autonómia és integráció az összehasonlító alkotmányjogban

Az „azonosság vs. különbözőség”, illetve „autonómia és integráció” alternatív politikai fogalmai az európai és észak-amerikai alkotmányokban megtalálható különböző jogi eszközök összehasonlító elemzésének funkcionális keretét is képezik.⁴¹

Először azonban az egyéni és kollektív jogok ellentétpárját és a mögötük rejlő ideologikus előfeltevéseket kell tárgyalnunk. Először is: a „nyugati” és kommunista alkotmányok összehasonlításaiban az úgynevezett kollektív jogok elutasítása gyakran az egyéni jogoknak a liberális demokráciával, illetve a kollektív jogoknak a totalitárius rendszerekkel való azonosítá-

sán alapul. A jogi technikákat azonban nem szabad összetéveszteni a politikai teleológiával, amit a nagy osztrák jogász, Adolf Merkl már a nemzeti-socialista kormányzat születésekor kritizált: „A kormányforma, különösen pedig az autoritárius és a klasszikus értelemben demokratikus, ma úgynevezett formai kritériumok szerint demokratikus államtípus közötti, politikailag és szociológiailag leginkább mélyre nyúló különbség, nem feltételezi a népcsoportokról való gondoskodás [Volkstumpfle] semmilyen meghatározott formáját, sőt, egyáltalán nem feltételezi annak semmiféle formáját, akkor sem, ha nemzeti szempontból vegyes államról van szó. [...] Ám az ellentétes államtípusok mindegyike számára ugyanúgy nyitva áll a lehetőség, hogy az államot alkotó népesség vegyes nemzeti összetételének tényét a jogrenddel összhangban tetszés szerint tekintetbe vegye. Különösképpen tarthatatlannak bizonyul az az elterjedt vélekedés, mely szerint az autoritárius államhoz a kollektív, úgynevezett népcsoport-jog [Volksgruppenrecht], a demokratikus államhoz pedig az individuális, úgynevezett kisebbségi jog [Minderheitenrecht] volna lényegileg hozzárendelhető, vagy épp csak kongeniális volna azzal. Ez a hozzárendelés már azért is tarthatatlan, mert a népcsoport-jog és a kisebbségi jog nem egymást kizáró ellentétek, hanem összeegyeztethetők egymással.”⁴² Ha a csoportjogokat jogi technikaként értelmezzük, téves az az elgondolás, hogy a „kollektivitás” „szükségszerűen” elsőbrendű az egyénhez képest. Az egyenlőségnek a különbözőségeen alapuló megszervezésében a jogoknak ezt a két formáját nemcsak lehet, hanem együttesen kell is használnunk.

Másodszor: léteznek a „különleges jogok” egy megfogalmazott vagy megfogalmazatlan előfeltevése, amelyek bizonyos csoportok tagjainak olyan kiváltságokat biztosítanak, amelyekkel a közönséges állampolgárok nem rendelkeznek. De vajon a nyelvi jogok, azaz a kisebbségek anyanyelvhasználatának törvényes biztosítása például a közigazgatási eljárásokban, valóban olyan „kiváltság”, amellyel a többség tagjai nem rendelkeznek, amennyiben a „hivatalos nyelvet” kell használniuk, amely különben is az anyanyelvük? Egy ilyen nyilvánvalóan abszurd állítás⁴³ ismét komolyan veszi azt a nemzetállami elvet, amely a többségi lakosság nyelvét az állammal azonosítva hozza létre a „hivatalos nyelvet.” A különböző kelet-közép-európai alkotmányokban megtalálható nemzetállami, „Volksnation” típusú fogalmak miatt az ilyen különleges jogok szükségesek ahhoz, hogy fenntartsuk az etnikai pluralizmus autonómia általi biztosításának lehetőségét. Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában például az illető nyelvek hivatalos nyelveknek minősülnek. Szlovénia alkotmányának 61. paragrafus⁴⁴ azonban mindenki számára biztosítja azt a jogot, hogy kifejezhesse nemzetiségéhez vagy nemzeti közösségéhez való tartozását, hogy táplálhassa és kifejezhesse kultúráját, és hogy használhassa saját nyelvét és írásrendszert. Ez utóbbi jogot terjeszti ki a 62. paragrafus, amely biztosítja az

anyanyelv és anyanyelvű írásbeliség használatának jogát az állami és más, közfeladatot ellátó testület előtt. Az ilyen „különleges” jogok tehát nem egyebek, mint a nemzetállami felfogás asszimilatív következményeinek el-lensúlyozásához szükséges jogi eszközök.

Harmadszor: létezik egy kimondott vagy kimondatlan félelem attól, hogy a kollektív jogok nem egyebek, mint a szecesszió irányában tett első lépések.⁴⁵ Ez az értékelés azonban az egy nemzet = egy állam ugyancsak kimondatlan nacionalista elvén alapul. Akik azt gondolják, hogy a nemzet-állam a „történelem vége”, azt sugallják, hogy mindenki más, különösen a nemzeti kisebbségek, nagyjából ugyanazt a rögeszmét, azaz a „saját” nemzetállam megalakítását próbálják megvalósítani. Ennyiben a kollektív jogok, különösen a területi autonómia formáját öltők, önbeteljesítő jóslatként tulajdonképpen az elszakadás első lépéseivé válhatnak.

Mindezek a feltevések azonban egy olyan politikai modellen alapulnak, amely a francia forradalomra vezethető vissza, és így a „francia modell”-nek nevezhető. A nemzeti identitásnak ez a minden etnikai különbözőséget elutasító felfogása két elem kombinációjából keletkezett: a polgárok egyenlőségének radikálisan individualista, „etnikai semlegességen” alapuló és a nemzeti képviselő fogalmainak összekapcsolásából. Ennek a modellnek a kezdetektől fogva nyilvánvalóan asszimilációs és pluralizmusellenes következményei voltak, amint az a Loi Le Chapelier-ben és a nemcsak a feudális, de valamennyi „pouvoir intermediaires” elnyomására irányuló hajlamában megnyilvánult. A modell nyomai fellelhetők a német alkotmánybírók két nemrégiben született, a külföldieknek a helyi szintű választásokon való szavazati jogára vonatkozó döntésében⁴⁶, valamint a francia Conseil constitutionnel felfogásában, miszerint a „peuple corse” kifejezés, noha része a „peuple français”-nek, alkotmányosan érvénytelen.⁴⁷ A „francia modell” valamennyi asszimilatív és pluralizmusellenes következményével megtalálható a délkelet-európai alkotmányokban és politikában is. Legnyilvánvalóbb példái az etno-nemzeti identitásra fektetett romániai és görögországi alkotmányos hangsúly mellett a török kisebbség Bulgáriából való kiutasítása⁴⁸, vagy a törökországi kurdok katonai elnyomása.⁴⁹ Bulgária alkotmánya egyenesen megtiltja az etnikai alapú szabad pártalakítást.⁵⁰

Az egyéni és kollektív jogok ideologikus ellentétével szemben azonban egy komunitáriusabb megközelítés a normatív struktúráknak egy másfajta értelmezhetőségét mutatja meg: ha elismerjük, hogy társadalmi viselkedésről csak csoportok kontextusaiban beszélhetünk, akkor a normatív struktúrákban a csoportvonatkozásoknak legalább három szintjét fedezhetjük fel:

Először is ahhoz, hogy betölthessék az autonómia funkcióját, a különböző szabadságokat és emberi jogokat olyan alapvető jogi eszközöknek kell elismerni, amelyek lehetővé teszik az etnikai csoportok tagjai számára, hogy szabadon kifejezhessék etnikai hovatartozásukat az állammal szem-

ben és a társadalomban. Az egyéni jogokat azonban igen gyakran olyan csoportok létezésére való tekintettel fogalmazzák meg, amelyek az illető jogok biztosításának előfeltételeit képezik, amint azt a kanadai, svájci és ausztriai legfelsőbb bíróságok nyelvi jogokról szóló rendelkezései mutatják.⁵¹ Kanada Legfelsőbb Bírósága például a *Société des Acadiens v. Association of Parents* (1986) ügyben rámutatott: „Individualista megfogalmazásuk ellenére a nyelvi jogok természetüknél fogva mélyen társadalmiak”.⁵² Analóg módon a törvény általi egyenlő védelem nem értelmezhető többé a diszkriminációmentesség köztes, a polgárok közötti minden különbségtételt megtiltó elvével⁵³, hanem épp ellenkezőleg, Ronald Dworkint parafrázálva, az etnikai „különbözöséget” „komolyan” kell venni, és más-ként kell kezelni az asszimiláció elkerülése végett. Minden állami cselekvésnek tehát, közvetlennek és közvetettnek egyaránt, tartózkodnia kell a múltbeli diszkrimináció szegregáció vagy asszimiláció általi fenntartásától.

A csoportvontakozások második szintjét a csoportok védelmét önmagában vett jogi értéként elismerő alkotmányos normák képezik. Ausztria Legfelsőbb Bírósága például a kisebbségvédelemre való különös tekintettel fogalmazta meg a híres KEL döntést: „Mindezen felsorolt jogi normákban, amelyek mindegyike önmagában a kisebbségek védelmét szolgálja egy-egy meghatározott szempontból, az a közös, hogy az alkotmányozónak a kisebbségvédelem javára történő érték döntését tartalmazzák. [...] A szabályozás mindenkor tárgyatól függően érdemben igazolhatja a valamely kisebbséghez tartozó személy védelmét a más társadalmi csoportokhoz tartozókkal szemben, sőt, megkövetelheti a kisebbség bizonyos vonatkozásokban való [in gewissen Belangen] előnyben részesítését.”⁵⁴ Az állam bizonyos csoportok védelmére, sőt támogatására vonatkozó kötelessége azonban szinte minden helyzetben egyéni jogokat fog sérteni, felvetve így a „fordított” vagy „jó szándékú” diszkrimináció problémáit.⁵⁵ A kulcskérdés azonban mindig az összehasonlítási alap. Mi a releváns összehasonlítási alap, ha a csoport tagjainak nincsenek egyenlő esélyeik a felsőoktatáshoz vagy a munkahelyek piacához való hozzáférésre? A sajátos csoportok tagjainak „kivételes kezelése” dogmatikus, tisztán individualista és meritokrata nézőpontból mindig is egyéni jogokat fog sérteni. Minden lehetséges „jó szándék” ellenére az egyén hátrányosan megkülönböztetettnek minősül, ha nem tagja a kivételes bánásmódot élvező csoportnak. Ez a beállítás azonban egy aszimmetrikus összehasonlítást feltételez: míg egy kisebbségi csoport tagja látszólag „különleges jogok”-kal rendelkezik egy kivételes bánásmódban részesülő csoporthoz való tartozása okán, a hátrányosan megkülönböztetett egyént elvont egyénnek tekinti, nem véve figyelembe a társadalomban általában elfoglalt helyét, azaz a többséghez való tartozását, amiből következően élvezzi a múltbeli *de jure* vagy *de facto* diszkriminációkból fakadó lehetőségeket.

Mindent együttvéve két megközelítést azonosíthatunk ideológiai előfeltevéseik alapján. Az első, amerikai modellt „kompenzációs paradigmának” nevezhetnénk, amely továbbra is egy individualisztikus liberalizmuson alapul, és annyiban legitimál behatárolt időtartamú kivételes bánásmódokat, amennyiben az *de jure* múltbeli diszkriminációt kompenzál, hogy megvalósítsa az egyéni esélyegyenlőséget. A második, európai, a komunitárius „filozófia” és a „jóléti állam paradigmája” előfeltevésein alapuló modell a csoportokat nemcsak az egyéni esélyegyenlőségben játszott szerepükben ismeri el, hanem sokkal inkább irányul a csoportok *de facto* arányos egyenlőségének megvalósítására, az állandó kisebbségi pozíciókat teremtő „strukturális hiányosságok” meghaladására. Az amerikai, továbbra is individualista, formális és eljárásközpontú modellel ellentétben az európai megközelítés csoport- és eredményközpontú, és a szubsztantív egyenlőség eszméjén alapul. Ebben a paradigmában ezért az afirmatív cselekvés végcélja a diszkrimináció alapjául szolgáló társadalmi szakadékok felszámolása, legyenek azok gazdasági-társadalmiak, vallásiak, etnikaiak vagy nemiek. Összehasonlító szempontból ez a modell nagyon hasonlít az „osztálymentes társadalom” elgondolásához.

A jogok „kollektivizálása” megvalósításának utolsó lépése, amikor az etnikai csoportokat többé nem mint a védelem „tárgyait” kezelik, hanem alkotmányos normák alanyaivá, azaz sajátos jogok hordozóivá válnak. Noha a szervezetek alakítása általában egyéni jogként biztosított, Szlovénia alkotmányának 64. cikkelye ezt „csoportjogként” is biztosítja.⁵⁶ Így az őshonos olasz és magyar közösségek, és nemcsak egyéni tagjaik számára biztosított az a jog, hogy nemzeti identitásuk megőrzésére szervezeteket hozzanak létre, és tájékoztatási és kiadói tevékenységeket folytassanak. A szervezetek alakításának jogát pontosítja az önkormányzattal rendelkező testületek alapításának joga és az állam kötelezettsége, hogy decentralizálja az illető kisebbségek számára különleges fontosságú adminisztratív kompetenciákat és finanszírozza tevékenységüket.⁵⁷ A kétnyelvű vagy a kisebbség nyelvén működő iskolarendszer, valamint a sajtó- és tájékoztatási rendszer önkormányzati alapú létrehozását kulturális vagy személyi elvű autonómiának nevezzük, szemben a területi autonómiával. A személyi elvű autonómia fogalmának előnye, hogy egy nemcsak „különálló, elszigetelt kisebbség” esetében működik, hogy Stone bíró híres Carolene Products lábjegyzetét idézzük⁵⁸, hanem akkor is, ha egy kisebbség az egész ország területén szétszóródott, amint az Kelet-Közép-Európában igen gyakori.

A területi autonómia elgondolása például Szerbiában, a kommunista uralom alatt, Koszovó és Vajdaság autonóm tartományok létrehozásával valósult meg 1945 után.⁵⁹ Az 1974-es jugoszláv szövetségi alkotmány alatt ezek a tartományok egyenlően vettek részt a szövetségi rendszerben. Törvényhozási, végrehajtói és igazságszolgáltatói hatalmaikat tekintve belső

szervezeti rendjük a köztársasági modellen alapult. A területi autonómia intézményesítését azonban komolyan visszaszorította az 1990 szeptemberében elfogadott új szerb alkotmány.⁶⁰ A tartományok elveszítették valamennyi alkotmányos, törvényhozási és igazságszolgáltatási kompetenciájukat, míg végrehajtó hatalmuk önkormányzatból a decentralizáció egy formájává alakult át. Az autonómiának ezeket a megmaradt, behatárolt formáit is hatályon kívül helyezte a szerb kormány Koszovóban, amikor 1990-ben egy valamiféle „különleges törvénykezés” által „formálisan” legitimált katonai rendszert vezetett be.

Végül, de nem utolsósorban a területi autonómia valamennyi fogalma és a föderalizmus közötti intézményes különbség funkcionális nézőpontból látható be: míg az előbbi csak a gettósítás és „ellenzéki nacionalizmus” folyamatos veszélyével együtt biztosítja az autonómiát, utóbbi egyszerre jelenti az autonómiát és integrációt a törvényhozó folyamatban való intézményesített részvétel által, többnyire egy országos szintű kétkamarás parlamenti rendszerben.

Az etnikai csoportok integrációjának funkcióját tehát általában olyan jogi eszközök látják el, amelyek biztosítják az etnikai csoportok képviselőit az állami testületekben, és képviselőik részvételének lehetőségét a döntéshozási folyamatokban. Amint az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának a „szavazathígítás”-ra vonatkozó döntéséből világosan látszik, az egyéni és kollektív jogok alternatíváit képező ideáltípusok törvényes előírások, amelyek biztosítják egyrészt az egyén szavazati jogát, másrészt a csoportok egyenlő képviselőit.⁶¹ A fejadók és írástudás-vizsgák betiltása, amelyek a gyakorlatban korlátozták az afrikai-amerikaiak szavazati jogát, szükségszerű előfeltétele volt a képviselő minden formájának. De van-e csoportképviseleti jog is? Ezt a kérdést nem lehet megkerülni, ha az egyenlőség problémáját a szavazati jogok kontextusában kívánjuk megoldani. Hogyan biztosítható egy egyéni szavazó egyenlősége, ha soha nem szavazhat egy „általa kiválasztott jelöltre”?⁶² Ez a probléma ismét csak a csoportközi viszonyok kontextusában értelmezhető. A „szavazathígítás” és az „igazságos” és „egyenlő” képviselő közötti ingamozgás köré összpontosultak a Legfelsőbb Bíróság szavazati jogi döntései egészen a közelmúltbeli Shaw vs. Reno ügyig, amely nagyon visszavetette a jószándékú gerrymandering ügyét, mivel O'Connor bíró és a bíróság többsége még azt is tagadta, hogy a szavazathígítás megfelelő jogi kategória lenne.⁶³

Az egyének szavazati jogától a csoportok egyenlő, az integráció funkcióját szolgáló képviselőig terjedő skála következő lépcsője az úgynevezett „választási küszöb alóli kivételek” választási előírásai, mint a schleswig-holsteini, amely felmenti a dán kisebbséget képviselő pártot az 5%-os küszöb elérésének követelménye alól. A német alkotmánybíróság két döntése, egy 1952-es és egy 1954-es foglalkozott ezekkel a küszöbökkel,⁶⁴ lefektetve an-

nak az elgondolásnak az alapjait, hogy a német alaptörvény, az úgynevezett „Bonner Grundgesetz” sajátos egyenlő védelemre vonatkozó intézkedése szerint ezek a küszöb alóli „felmentések” alkotmányosan érvényesek, de nem kötelező érvényűek. Végző soron azonban az arányos szavazati rendszerben az ilyen kivételek nem „igazán” kivételek, hanem az egyenlő védelem követelménye teljesítésének előfeltételei. Miért? Első látásra, az egyenlőség elve szempontjából, a küszöb-követelményt mindenkinek teljesítenie kell, azaz egy ilyen küszöb alóli „felmentés” prima facie az egyenlőség elve alóli „felmentés”-nek, a nemzeti kisebbségek pártjainak nyújtott „kiváltság”-nak tűnik. Ám egy ilyen állítás egyszerűen rossz kiindulási pontot vesz fel az összehasonlítás és elemzés számára, amennyiben bármely szavazatarányos rendszer a leadott szavazatokkal való szigorú arányosságot követel meg. Így mindenekelőtt a „küszöb” felállítása maga „felmentés” a szigorú arányosság-elv alól, amelyet aztán teológiailag a szigorú kormányzat szükségessége legitimál, amit az arányos szavazati rendszer okozta pártokra aprózódás fenyegethet. Így a „küszöbök” logikája, hogy pusztán méreteik alapján megakadályozzák a töredék-pártok parlamenti képviselőit, a kormányzat stabilitását biztosítandó. Ez a logika azonban nem legitimálja a nemzeti kisebbségeket képviselő pártok választási küszöb általi kizárását! A szabályok teleológiáját összehasonlítva tehát az állítólagos „felmentés” alóli felmentés” nem „kiváltság”, hanem alkotmányos követelmény egy szavazatarányos rendszerben. Az ilyen szabályozások azonban még egyáltalán nem biztosítják a hatékony képviselőt, amennyiben a pártoknak meg kell szerezniük egy bizonyos számú szavazatot ahhoz, hogy teljesítsék a szigorú arányossági követelményt. Ha túl kicsik, és nem kapnak elég szavazatot, továbbra sem lesznek képviselve.

Normatív skálánk következő lépcsője ezért az etnikai csoportok „hathatós” képviselőit és részvételét biztosító szabályozásokkal valósul meg, amelyek nem veszik figyelembe a leadott szavazatok számát. Ismét az új, 1991-es szlovén alkotmány és a nemzeti kisebbségekre vonatkozó horvát alkotmányos törvény⁶⁵ tartalmaz ilyen intézményes biztosítékokat: a szlovén alkotmány 80. cikkelye biztosítja az olasz és magyar kisebbségek minimális képviselőit, fenntartva nekik legalább egy helyet a Državni Zbor-ban, a szlovén parlament képviselőházában. A vonatkozó választási törvények sajátos választási körzeteket állítanak fel, amelyekben az olasz és a magyar kisebbség tagjai a „győztes mindent visz” rendszerben szavaznak a jelöltekre. Az a jelölt minősül tehát győztesnek, aki a legtöbb szavazatot kapja. A horvát alkotmányos törvény a kisebbségekről – mielőtt vonatkozó részeit az úgynevezett „Krajna” 1995 augusztusi, katonai visszacsatolásával felfüggesztették volna⁶⁶ – megkülönböztette az összlakosság 8%-ánál nagyobb arányt kitevő kisebbségeket azoktól, akik 8% alatt vannak. Az 1991-es, akkor még jugoszláv népszámlálás adatai szerint tulajdonképpen csak a szerb

kisebbség tett ki 12%-ot, a többi horvátországi kisebbség, azaz a szlovének, olaszok, magyarok, muzulmánok, csehek, szlovákok, ruszinok vagy németajkú csoportok együttesen is csak 5%-ot tettek ki. A kisebbségekre vonatkozó alkotmányos törvény szerint a szerbeknek joguk volt a horvát parlamentben, kormányban és más felső testületekben való arányos képviselethez, míg a többi kisebbségnek összesen öt képviselőt kellett választania a Zastupnički domba, a Sabor képviselőházába. Ezt az arányos képviselethez való „csoportjogot” azonban a fent említett események során felfüggesztették, úgyhogy a szerbek képviselete a Zastupnički domban a „minimális képviselet”-re csökkent, az 1995 októberi általános választásokon összesen három helyet tartva fel a maradék horvátországi szerb lakosoknak, akik nem menekültek el Krajna katonai megszállása után.

Ami a döntéshozási folyamatban való részvételt illeti, a horvát alkotmány 81. cikkelye a nemzeti jogokat szabályozó törvények tárgyalását és javaslatok megfogalmazását az Županski dom, a Sabor szenátusa kompetenciájába utalja. A 83. cikkely szerint a képviselőház csak a képviselők létszámának kétharmados többségével fogadhat el nemzeti jogokat szabályozó törvényeket. Számarányuknál fogva azonban az említett etnikai csoportok nem tudják megakadályozni a nemzeti jogokat szabályozó törvények megváltoztatását. Am a kétharmados többség követelménye több kontinuitást tesz lehetővé és kompromisszumokat szükségessé. A szlovén alkotmány egy lépéssel tovább megy. Az olasz és magyar kisebbség ügyeiben a 64. cikkely abszolút vétót biztosít számukra. Az alkotmányos jogok megvalósítását vagy a nemzeti kisebbségek helyzetét érintő törvények, rendeletek és más általános rendelkezések nem fogadhatók el az illető közösségek képviselőinek jóváhagyása nélkül.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az összehasonlító alkotmányjogban alig találunk példát a döntéshozási folyamatokra való olyan befolyásra, mint amelyet a horvát és szlovén alkotmányok, illetve alkotmányos törvények biztosítanak. Az ilyen intézményes berendezkedések azonban önmagukban nem oldják meg a nemzetiségi problémákat. Az intézményes berendezkedés működése megfelelő politikai kultúrát is kíván. Mindig szem előtt kell tartanunk a kérdés mindkét oldalát, a politikai kultúrát és a megfelelő intézményeket. Az intézmények elemzése a megfelelő tervezés céljából alapvető és állandó feladata marad az alkotmányjogászoknak és politológusoknak.

Jegyzetek

¹ Vö. Francis Fukuyama: *End of History? The National Interest*, 1989. nyár, 3-18 és uo.: *The End of History and the Last Man*. New York, 1992.

² Tömör „strukturális” történetükhöz lásd George Schöpflin: *The Political Traditions of Eastern Europe*. In Stephen R. Graubard (ed.): *Eastern Europe..., Central Europe..., Europe*. Boulder, 1990. 59-94.

³ Lásd pl. Kenneth D. McRae: *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Switzerland*, Waterloo/Ontario, 1986.

⁴ A daytoni egyezmény megkötése előtti különböző Boszniára vonatkozó béketerveket elemzi Marie-Janine Calic: *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina. Ursachen - Konfliktstrukturen - internationale Lösungsversuche*. Frankfurt/M. 1995. A daytoni egyezményre is kitérő frissebb elemzéshez lásd saját jelentésemet: *Autonomy or Partition? The Ethno-national Effects of Territorial Delimitation in Bosnia and Herzegovina*. Elhangzott az Európa-tanács Jog általi Demokráciáért Bizottsága „Local Self-government, Territorial Integrity and Protection of Minorities” című UniDem szemináriumán, Lausanne, 1996. április 25-27.

⁵ Nicholas Gillet: *The Swiss Constitution: Can it Be Exported?* Bristol, 1989.

⁶ Lásd John R. G. Jenkins: *Jura separatism in Switzerland*. Oxford 1986; Pierre Boillat: *Jura, naissance d'un Etat*. Lausanne, 1989, és Ernest Weibel: *Institutions politiques romanes: Les mécanismes institutionnels et politiques des cantons romands et du Jura bernois*. Fribourg, 1990. 105-150.

⁷ Lásd Michael Hechter: *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*. London, 1975; Jochen Blaschke (Hg.): *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen*. Frankfurt/M. 1980; Edward Tyriakian - Ronald Rogowski (eds.): *New Nationalisms of the Developed West*. Winchester/Mass. 1985. és Joseph V. Montville: *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Toronto, 1990. 131-238.

⁸ Lásd pl. Soledad Garcia: *Europe's Fragmented Identities and the Frontiers of Citizenship*. Royal Inst. o. Intern. Affairs, Discussion Paper Nr. 45, London, 1992, és Joseph Weiler: *Europa am Fin de siècle - über Ideale und Ideologie im Europa nach Maastricht*, in ZSR 1993. 437-457.

⁹ Lásd különösen Karl Renner: *Der Kampf der österreichischen Nation um den Staat*. Wien, 1902. és *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*. lásd Teil: *Nation und Staat*, Leipzig-Wien, 1918; Renner és Bauer modelljeit elemzi még Erich Fröschl - Maria Mesner - Uri Ra'anan (Hgs.): *Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften*. Wien, 1989.

¹⁰ Lásd Theodor Schieder: *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem in Europa*. Otto Dann - Hans-Ulrich Wehler (Hgs), Göttingen, 1991. Lásd még Samuel N. Eisenstadt - Stein Rokkan: *Building States and Nations*. 2 vol., Beverly Hills-London, 1973; Charles Tilly (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975; Reinhard Bendix: *Nation-building and Citizenship*. Berkeley, 1977; Liah Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge/Mass.-London, 1992; Mikuláp Teich - Roy Porter (eds.): *The National Question in Europe in Historical Context*. Cambridge, 1993.

¹¹ Lásd pl. Dafydd Jenkins: Law and Government in Wales before the Act of Union. In J. A. Andrews (ed.): *Welsh Studies in Public Law*. Cardiff, 1970, 7–29.

¹² Abbé Grégoire: Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française. Kiadva in Michel Certau et al.: *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois: L'enquête de Grégoire*. Paris, 1975, 291–317.

¹³ Lásd pl. Johann Gottfried Herder megfogalmazását in *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. [Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról] Zweiter Theil, Carlsruhe, 1790. 315: „A természet családokat nevel; a legtermészetesebb állam tehát szintén egyetlen nép, egyetlen nemzeti jelleggel [...] Mi sem tűnik tehát oly nyilvánvalóan elmentésnek a kormányzatok céljával, mint az államok természetellenes növelése, az emberek = fajták [Gattungen] és nemzetek egyetlen jogar alatt való vad összevegyítése.” (Balogh Brigitta fordítása.)

¹⁴ A terminus a M. Rainer Lepsius által kidolgozott tipológiából származik: *Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen, 1990, különösen 235–238.

¹⁵ Pierre van den Berghe: *The Ethnic Phenomenon*. New York, 1987. 29–30.

¹⁶ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 19.

¹⁷ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 30.

¹⁸ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 24 és 19.

¹⁹ Lásd Ernest Gellner: *The Concept of Kinship and Other Essays*. Oxford, 1987. 164. Természetesen Gellnernek igaza van a „valódi rokonság” fizikai hátterének egyetemessége által betöltött episztemológiai funkció kérdésében, amennyiben csak ezen az alapon lehet leírni és jelentéssel bírónak összevonnani a leszármazási rendszereket. A „fizikai rokonság” azonban nem „valódiabb” mint a leszármazás „fikciója.” Ha tudatában vagyunk a biológiai alapoknak, ha nem, a fizikai rokonság sem egyéb, mint „társadalmi rokonság”, amennyiben a fizikai rokonságot társadalmi relevanciával kell felruházni ahhoz, hogy társadalmi rendszerként működhessen.

²⁰ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 27.

²¹ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 27

²² van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 37.

²³ van den Berghe: *Ethnic Phenomenon*. 37.

²⁴ Lásd Etienne Balibar – Immanuel Wallerstein: *Rasse, Klasse, Nation. Ambivalente Identitäten*. Hamburg, 1990.

²⁵ Lásd Pierre-André Taguieff: From Race to Culture: The New Right's View of European Identity. *Telos*, 98–9. sz., Tél 1993 – Tavasz 1994, 99–125, különösen 122.

²⁶ 388 U. S. 1 (1967).

²⁷ Lásd Three Interviews with Alain de Benoist. *Telos*, 98–9. sz. Tél 1993 – Tavasz 1994, 173–207.

²⁸ Világosan kell látnunk azonban hogy a multikulturalizmus nem egyetlen, egységes fogalom. Az „anglokonformitás”, az „olvasztótégely” és a „kulturális pluralizmus” modelljei alapján Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life* (New York, 1994.) c. könyvének 85. oldalán azt írja, hogy a „multikulturalizmus” legalább három strukturális formát foglal magában: a domináns kultúrába való beolvadás bizonyos idő alatt, általában a be-

vándorlók második generációjában megkülönböztetendő az „olvasztótégely” fogalmától, mert, elméletileg legalábbis, ehhez két kultúrának és kollektív identitásnak kell összeolvadnia és egy új kultúrát létrehoznia; a harmadik modell az autonómia bizonyos formáit kombinálja az integrációval, amennyiben a „rég” kultúrák és identitások megmaradnak, míg politikai szinten az együttműködési megállapodásokat intézményesíteni kell.

²⁹ 2625 (XXV. Határozat, 1970. október 24.)

³⁰ Lásd mindenképpel Anthony Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986 és uo.: *National Identities*. London, 1991, különösen a 39. oldalt. Az előző könyvnek maga a címe képviseli az etnicitásnak ezt a primordiális felfogását. A „Lakosság adott kulturális egységeinek egymásra következő generációi”-ba vetett hite szerinte szemben áll „az instrumentalista vagy fenomenológiai magyarázatokkal, amelyek periodikus határokat állítanak fel az etnikai identitások újradefiniálása számára.” (*Identities*, 25). A primordiális minőség végső soron „a természetben, időn kívül létezik” (*Identities*, 20). Smith etnicitás-fogalma azonban, legalábbis a későbbi könyvben, némiképpen ingatag, amennyiben a 23. oldalon arra is utal, hogy „az ethné minden, csak nem primordiális”. Miért? Mert „az etnikai azonosulás számára az a jelentőség számít, amellyel az emberek nagy száma a színt vagy vallást felruhazza, inkább, mint azok tartóssága és független léte (sic!), amint azt a nyelv és borszín jelentőségének az utóbbi két-három évszázadban bekövetkezett növekedése mutatja. Ezeket a kulturális tulajdonságokat akkortól kezdve tekintik objektívnek, legalábbis ami az etnikai határokat illeti, amikor ezeket a jegyeket megkülönböztető jelentőséggel ruházzák fel”. (Mellőzött lábjegyzet.)

³¹ Lásd Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations? Foreign Affairs*, vol. 72, 3. sz. 1993. 22–49.

³² Huntington: *Clash*, 29.

³³ Huntington: *Clash*, 35–6.

³⁴ Lásd Carl Schmitt: *Der Begriff des Politischen*. Berlin, 1963, 27–8: „A politikai ellenségnek nem kell morálisan gonosznak, esztétikailag csúnyának lennie; [...] ő éppenséggel a más, az idegen, és lényegéhez elégséges az, hogy egy különösen mély értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen. [...] A barát és az ellenség fogalmait konkrét egzisztenciális értelmükben kell venni, nem pedig metaforákként vagy szimbólumokként. [...] Hogy ezt elvetendőnek tartjuk-e vagy sem; hogy talán barbár idők atavisztikus maradványának tartjuk azt, hogy a népek valójában még mindig barát és ellenség szerint csoportosulnak; vagy azt reméljük: ez a különbség egyszer el fog tűnni a Föld színéről; hogy talán jó és helyes, ha nevelési okokból azt színleljük, hogy egyáltalán nincsenek többé ellenségek – mindez itt nem jön tekintetbe. Itt nem fikciókról és normativitásokról van szó, hanem a megkülönböztetésnek a léthez illő valóságáról és reális lehetőségéről.” (Balogh Brigitta fordítása.)

³⁵ Lásd különösen Adeno Addis: *Individualism, Communitarianism, and the Rights of Ethnic Minorities. Notre Dame Law Review*, vol. 66, 1991. 1219–1285.

³⁶ Lásd Rennard Strickland (ed.): *Felix S. Cohen's Handbook of Federal Indian Law*. Los Angeles, 1982. és Stephen L. Pevar: *The Rights of Indians and Tribes*, 2nd ed., Carbondale, 1982.

³⁷ Lásd még Will Kymlicka: Liberalism, Individualism, and Minority Rights. In Allan C. Hutchinson – Leslie J. M. Green (eds.): *Law and the Community – The End of Individualism?* Toronto, 1989. 181–204.

³⁸ Lásd Martha Minow: *Making All the Difference. Inclusion, Exclusion, and American Law*. Ithaca–London, 1991. 50–1.

³⁹ Lásd Minow: *Making All*, 50–1: „Másodszor, mások megítélésében általában egy megfogalmazatlan viszonyítási pontot veszünk fel. Ehhez az összehasonlítási ponthoz képest döntjük el, ki különböző, és ki normális. A hallássérült diák a jól halló diákhhoz mint normához képest különböző – ám a jól halló diák épp annyira különbözik a hallássérülttől, mint ez utóbbi tőle... A megfogalmazatlan viszonyítási pontok kifejezhetik a többség tapasztalatát, vagy kifejezhetik azoknak a nézőpontját, akiknek nagyobb hozzáférése volt a mások megnevezésre és megítélésére használt hatalomhoz.”

⁴⁰ Vö. U.S. Lexis 4406, 50. oldal. Lásd még Richard H. Pildes – Richard G. Niemi: Expressive Harms, „Bizarre Districts”, and Voting Rights: Evaluating Election-District Appearances after *Shaw v. Reno*. *Michigan Law Review*, vol. 92, 3. sz. 1993. dec. 483–587; T. Alexander Aleinikoff – Samuel Issacharoff: Race and Redistricting: Drawing Constitutional Lines After *Shaw v. Reno*. *Id.*, 588–651; Daniel Polsby – Robert D. Popper, Ugly: An Inquiry into the Problem of Racial Gerrymandering Under the Voting Rights Act. *Id.* 652–682; Symposium: Regulating the Electoral Process, *Texas Law Review*, vol. 71, 7. sz. 1993. június; Scot A. Reader: One Person, One Vote Revisited: Choosing a Population Basis to Form Political Districts. *Harvard Journal of Law & Public Policy*, vol. 17, 2. sz. 1994. Tavasz, 521–566, és Symposium: Voting Rights After *Shaw v. Reno*. *Rutgers Law Journal*, vol. 26, 3. sz. 1995. Tavasz, 517–773.

⁴¹ Lásd különösen Joseph Marko: *Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich*. Wien–Köln–Graz, 1995. 195–515.

⁴² Lásd Adolf Merkl: *Zur Typenlehre des Volkstumsrechts*, *Zeitschrift für Öffentliches Recht* 1939. 133–134 és uo: *Europäische Volkstumsprobleme*, *ZöR* 1944, 304–320, 316. Balogh Brigitta fordítása.

⁴³ „Komolyan” állította ezt Fritz Münch: *Volkgruppenrecht und Menschenrecht*. In Theodor Veiter (Hg.): *System eines internationalen Volkgruppenrechts*. Bd. 3/II. Teil, Wien, 1972, 98.

⁴⁴ Lásd lejjebb az 55. és 56. lábjegyzetek.

⁴⁵ Lásd pl. Constance Grewe: Le nouveau statut de la Corse devant le Conseil constitutionnel. *Revue universelle des Droits de l'homme*, 1991. 382, és a Conseil constitutionnel döntését magát: „Ha egy korzikai nép létezése a törvény által el lett volna ismervé, akkor annak is szuverénnek kellene lenni, a föld többi népéhez hasonlóan, anélkül, hogy bárki korlátozhatná a szuverenitását, és ebből kifolyólag minden megszorítás nélkül rendelkeznie kellene az önmeghatározási joggal.” (A szerk. fordítása.) *Journal Officiel de la République française* (a továbbiakban J. O.), 1991. május 14. 6365.

⁴⁶ Vö. BVerfGE 83, 37–81. L. m. Josef Isensee–Eberhard Schmidt-Jorzig (Hgs.): *Das Ausländerwahlrecht vor dem Bundesverfassungsgericht*. Dokumentation der Verfahren, Heidelberg, 1993. és saját elemzésemet in Marko: *Autonomie* (I. a 39. jegyzetben), 227–239.

⁴⁷ Conseil constitutionnel Decision n° 91-290 DC du 9 mai 1991, J. O. 1991. május 14. 6350-6354.

⁴⁸ Lásd Mahulena Hopkova: Die rechtliche Stellung der Minderheiten in Bulgarien. In Jochen Abr. Frowein – Rainer Hofmann – Stefan Oeter (Hgs.): *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten*. Teil 2, Berlin et al. 1994. 1-26.

⁴⁹ Romániáról lásd Friederike Böhmer: Die rechtliche Stellung der Minderheiten in Rumänien. In Frowein-Hofmann-Oeter (Hgs.), *Minderheitenrecht*, Teil 2, 216-245; Michael Shafir – Dan Ionescu: Romania: A Crucially Uneventful Year. *RFE/RL Research Report*, vol. 3, 1. sz. 1994. január 7. 122-126, és Romanian Institute for Human Rights: *The Legislative and Institutional Framework for the National Minorities of Romania*. București, 1994; Görögországról lásd Altana Filos: Die rechtliche Stellung der Minderheiten in Griechenland. In Frowein-Hofmann-Oeter (Hgs.): *Minderheitenrecht*, Teil 2, 61-82.

⁵⁰ Lásd Bulgária Alkotmányának 6. és 44. cikkelyeit, in Albert Blaustein – Gisbert Flanz (eds.): *Constitutions of the Countries of the World*. New York, 1992.

⁵¹ Lásd Svájc Legfelsőbb Bíróságának döntését, Association de l'Ecole française, BGE 91 I 486. oldal, és Ausztria Legfelsőbb Bíróságának döntését, OGH, Beschluß v. 14. März 1979, I Ob 528/79, id. in Europäische Grundrechtezeitung 1981. 46-7.

⁵² Idézi Peter Russel – Rainer Knopff – Ted Morton: *Federalism and the Charter. Leading Constitutional Decisions*. Ottawa, 1989. 646-7.

⁵³ Lásd különösen Owen Fiss: Groups and the Equal Protection Clause. In Christopher McCrudden (ed.): *Anti-Discrimination Law*. Aldershot et al. 1991. 89.

⁵⁴ Vö. VfSlg 9224/1981. Balogh Brigitta fordítása.

⁵⁵ Az itt következőket bővebben kifejtettem in Marko: *Autonomie* (I. a 39. jegyzetben), 262-300, különösen p. 278-9.

⁵⁶ Az alkotmány szövegét a Slovenia, in Albert Blaustein – Gisbert Flanz (eds.): *Constitutions of the Countries of the World*, New York, 1992. nyomán idézem. A „kollektív jogok” különböző formáinak tárgyalásához lásd még Gudmundur Alfredsson: Minority Rights: Non-Discrimination, Special Rights and Special Measures. In Felix Ermacora – Hannes Tretter – Alexander Pelzl (Hgs.), *Völkgruppen im Spannungsfeld von Recht und Souveränität in Mittel- und Osteuropa*. Wien 1993. 149-158.

⁵⁷ Ezeket az alkotmányosan biztosított jogokat ma egy törvény pontosítja: Zakon o samoupravnih narodnih skupnostih, Uradni list Republike Slovenije pt. 65/94 (Törvény az önkormányzattal rendelkező nemzeti kisebbségekről, A Szlovén Köztársaság Hivatalos Közlönye, 64/94.) Általánosságban I. Joseph Marko: Der Minderheitenschutz in den jugoslawischen Nachfolgestaaten: Slowenien, Kroatien und Mazedonien sowie die Bundesrepublik Jugoslawien mit Serbien und Montenegro, Bd. 5 In *Reihe Minderheitenschutz im östlichen Europa*, hgg. v. Georg Brunner, Bonn, 1996.

⁵⁸ 304 U. S. 144 (1938). L. m. Bruce Ackerman: Beyond Carolene Products. *Harvard Law Review*, vol. 98, 1985. február, 4. sz. 713-746,

⁵⁹ A következőkhöz lásd Marko: *Minderheitenschutz*. Teil 3: Der Minderheitenschutz in Serbien, Montenegro, der Bundesrepublik Jugoslawien und der Republik Kosova (vö. az 57-es jegyzettel.).

⁶⁰ Lásd még Joseph Marko: Die neuen Verfassungen: Slowenien-Kroatien-Serbien. Ein Vergleich. In Joseph Marko - Tomislav Borič (Hgs.): *Slowenien-Kroatien-Serbien. Die neuen Verfassungen*. Graz-Wien-Köln, 1991. 38-39.

⁶¹ Lásd Bernard Grofman - Lisa Handley - Richard G. Niemi: *Minority Representation and the Quest for Voting Equality*. Cambridge/Mass. 1992.

⁶² Szavazati Jogok Törvénye, 2. szakasz

⁶³ Lásd a 38-as jegyzetet.

⁶⁴ Lásd BVerfGE 1, 208-9 és BVerfGE 4, 31-32.

⁶⁵ Lásd Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj (A Horvát Köztársaság Etnikai vagy Nemzeti Közösségeinek vagy Kisebbségeinek Emberi Jogairól és Szabadságairól szóló Alkotmányos Törvény), in *Narodne Novine* (a továbbiakban N.N.) br. 65/ 1991, pos. 1664, 4. prosinca 1991, 2057-1064; módosítva: 27/1992, pos. 647, 8. svibnja 1992, 636. oldal és N. N. br. 34/1992, pos. 896, 17. lipnja 1992, 832-838; 1. m. Ustavni zakon o privremenom neprimjenjivanju pojedinih odredbi Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj (Alkotmányos Törvény A Horvát Köztársaság Etnikai vagy Nemzeti Közösségeinek vagy Kisebbségeinek Emberi Jogairól és Szabadságairól szóló Alkotmányos Törvény Bizonyos Rendelkezéseinek Felfüggesztéséről.) N. N. 69/95 és Marko: *Minderheitenschutz*. Teil 1: Der Minderheitenschutz in der Republik Kroatien, különösképpen 40-44 (1. az 57-es jegyzetet).

⁶⁶ A módosítások részleteihez l. Marko: *Minderheitenschutz*, 23-33.